

Stanisław Kalinkowski

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 49/4, 183-195

1979

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość: I. KOMUNIKATY. Relikwie i kult św. Atanazego. II PUBLIKACJE. 1. Gnostycyzm. — 2. *Opera minora* M. Richarda. — 3. Dzieło naukowe ks. F. Halkin SJ, bollandyisty. III. SPRAWOZDANIA. Obchody 1600-lecia śmierci św. Atanazego Aleksandryjskiego*.

I. KOMUNIKATY

Relikwie i kult św. Atanazego

Trudno dziś powiedzieć coś pewnego o losach relikwii św. Atanazego. Przyjmuje się, że został on pochowany w Aleksandrii, a później, za czasów patriarchy Germana (715—730) przeniesiony wraz z ciałem św. Cyryla Aleksandryjskiego do Konstantynopola i złożony w bazylice Hagia Sophia. Patriarcha ten ułożył prawdopodobnie pierwsze Officium ku czci św. Atanazego¹. Podanie głosi dalej, że podczas obrazoburstwa relikwie przewieziono do jakiegoś, jemu specjalnie poświęconego kościoła w zachodniej części Konstantynopola Xerolofos. Badając dziś jednak dokładnie topografię ówczesnego Konstantynopola nie znajdujemy w owym rejonie żadnych śladów jakiegoś kościoła ku czci św. Atanazego Aleksandryjskiego². Wiemy natomiast, że w XIII w. istniał tam założony przez patriarchę Konstantynopola Atanazego I (730—754) klasztor, w którym on sam został pochowany i czczony przez ortodoksów. Być może to samo imię zrodziło wersję o kulcie i przeniesieniu relikwii Aleksandryjczyka do Xerolofos.

Obecnie Kościół łaciński, a ściślej mówiąc Wenecja, szczyci się posiadaniem szczątków wielkiego patriarchy. Sprawa jednak przeniesienia relikwii z Konstantynopola do Italii pozostaje również niezbyt jasna. Wiadomo wprawdzie, że łacinnicy zdobywszy Konstantynopol w 1203 r. zabrali stamtąd mnóstwo relikwii i rozwieźli je po Europie, i że wśród nich mogły się znajdować również relikwie św. Atanazego. Tak np. Anonim z Gaety piszący w latach 1210—1219 opowiada, że niejaki Piotr z Kapui otrzymał wówczas od króla Baldwina relikwiarz z ramieniem św. Atanazego i złożył go w klasztorze na Monte Cassino³. Poza tą wzmianką jednak nie ma dziś na Monte Cassino żadnych śladów relikwii czy kultu patriarchy z Aleksandrii. Natomiast w Weneckim kościele św. Krzyża w Giudecca znajdują się dwa kodeksy zawierające opis przeniesienia relikwii do Europy, wykaz wotów i cudów działywanych w owym miejscu za jego pośrednictwem oraz specjalne officjum monastyczne ułożone przez Egidiusza Sarzana.

* Redaktorem niniejszego biuletynu jest Stanisław Kalinkowski, Warszawa.

¹ *Acta S. S. Mai*, t. I, Paris 1866, 251.

² R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, t. III, Paris 1953, 14—15.

³ Por. Riant, *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*, t. I, Geneva 1887, 154.

Czytamy tam, że relikwie świętego zostały wykradzione w zimie 1454/5 przez weneckiego kupca Dominika Zotarellę i umieszczone we wspomnianym wyżej benedyktyńskim kościele św. Krzyża. Datę tę przyjmuje się na Zachodzie jako miarodajną, bo w r. 1954 Giovanni Roncalli, ówczesny patriarcha wenecki i późniejszy papież Jan XXIII uroczyście obchodził w swym mieście przeniesienie relikwii św. Atanazego do Europy⁴. W 1600 r. owe relikwie umieszczono w nowej skrzyni, którą w ciągu 30 lat przyozdobiono złotem i kryształami. W dwa wieki później przyniesiono je do wybudowanego w IX w. kościoła pod wezwaniem św. Zachariasza i Eliasza w Wenecji, gdzie do dziś przebywają w specjalnej kaplicy św. Atanazego. Są to jednak relikwie niekompletne, bo brakuje im czaszki, co do której panuje obecnie spór. Jej posiadaniem szczycą się bowiem aż trzy różne kościoły: augustynianki weneckie przy kościele św. Hieronima twierdząc, że otrzymały ją 10 maja 1455 r.; benedyktyni hiszpańscy z opactwa Valvanera w diecezji Calahoria uzasadniając, że otrzymali ją w XVI w. od samego papieża; wreszcie francuski kościół w Semblancay w diecezji Tours udowadniając, że otrzymał ją bezpośrednio z Aleksandrii jeszcze podczas wypraw krzyżowych. Ponadto klasztor św. Maksyma w Trewirze posiada część zebra, rzymski grekokatolicki kościół pod wezwaniem św. Atanazego — część przedramienia, kościół św. Wawrzyńca w Wenecji — palec prawej ręki⁵.

Wnet po śmierci św. Atanazy stał się przedmiotem kultu całego niemal Kościoła. Należy do grupy pierwszych biskupów niemęczenników, których czczono publicznie. Jego wygnania, niezliczone cierpienia, nieugiętość w obronie wiary i tradycji, surowy tryb życia i gorliwość pasterska, nieustanne zabiegi o zjednoczenie rozrywanej herezją owczarni w krótkim czasie stworzyły mu aureolę świętości. Aleksandryjski kościół w okolicy Mendidion poświęcony w 370 r. przez Atanazego, wnet otrzymał jego imię. Św. Grzegorz z Nazjanzu już w 7 lat po jego śmierci poświęcił mu w Konstantynopolu jedną z najpiękniejszych mów pochwalnych, zaliczając go do grona patriarchów, proroków i apostołów, nazywając „prawdziwą kolumną Kościoła, jego życie i nieskazitelną obyczajów normą dla biskupów, naukę prawem ortodoksyjnej wiary”. Na Soborze Konstantynopolskim II w r. 553 imię św. Atanazego było cytowane jako jedno spośród czterech wielkich doktorów Kościoła⁶.

Wielkiego Aleksandryjczyka czczono również przez święta specjalnie mu poświęcone, co do których nie ma jednak jednolitej tradycji. Wschodnie synaksary, czyli księgi liturgiczne będące odpowiednikiem naszych martyrologów, poświęcają mu dwa dni w roku: synaksar aleksandryjski poleca go czcić w dzień 2 maja jako w rocznicę jego śmierci oraz 27 września na pamiątkę jego cudownego powrotu z wygnania⁷. Te same dni celebrują kalendarze i menologia ewangeliczne koptyjsko-arabskie⁸. Synaksar konstantynopolski natomiast oraz idący za nim synaksar armeński również poświęcają mu dwa dni, ale z nieco innych powodów: 2 maja jako rocznicę sprowadzenia jego relikwii z Aleksandrii oraz 18 maja wspólnie ze świętem Cyryla Aleksandryjskiego jako pamiątkę powrotu z wygnania⁹. Obecne zaś *Communium sanctorum* zwane na Wschodzie sanktoralami, zarówno koptyjskie,

⁴ A. G. Roncalli, *Scritti e discorsi*, t. II (1955—1956), Roma 1959, 107—108.

⁵ *Acta S. S. Mai*, dz. cyt., 255—263; F. Cronelo, *Ecclesiae Venetae illustratae*, Venetiae 1749, t. I, 12—38; II, 114—116; XI, 82; XI, 369; *Bibliotheca Sanctorum*, t. I, Romae 1962, 543—544.

⁶ *Mansi*, IX, 557.

⁷ *Synax. Alex.* wyd. J. Forget, Louvain 1926, s. 105—107; I, XI, 1922, s. 50—51; PO XVI, wyd. Basset, 360—362; I, 309—310.

⁸ *Synax. Constantinop.*, wyd. Tisserant, s. 270; wyd. Nau, s. 202.

⁹ *Synax. Constantinop.*, coll. 339, 647—648.

etiopskie, jak i IX-wieczny kalendarz melchicki zachowują tylko święto 2 maja czcząc nim rocznicę śmierci wielkiego patriarchy. Do tych ostatnich można również zaliczyć praktykę jakobickiego menologium synajskiego z VII w., nakazującą czcić święto Atanazego 1 maja.

Bardziej jednolita tradycja panuje pod tym względem w Kościele zachodnim. Zarówno bowiem pochodzące z IX w. *Martyrologium rzymskie*, jak również idące za nim martyrologie średniowieczne zgodnie wskazują jedynie dzień 2 maja jako *dies natalis S. Athanasii Alexandrini*. Jeden tylko XI-wieczny kalendarz neapolitański, będący kompilacją tradycji łacińsko-bizantyjskich, poleca obok dnia 2 maja święcić dzień 18 maja, jak to widzieliśmy na Wschodzie, jednak już bez wzmianki o Cyrylu Aleksandryjskim¹⁰. Trudno natomiast wyjaśnić, dlaczego najstarsze na Zachodzie *Martyrologium Hieronimiańskie* z V w. poleca obchodzić święto Atanazego biskupa i wyznawcy dnia 13 października¹¹. W Polsce kult św. Atanazego jest zupełnie nieznany.

ks. Stanisław Longosz, Tarnów

II. PUBLIKACJE

1. Gnostycyzm

Ostatnie badania nad gnostycyzmem koncentrują się przede wszystkim nad opracowaniem tekstów z Nag-Hammadi. Rok 1977 w tej dziedzinie okazał się przełomowy. Zakończono publikację tablic fotograficznych: *The Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices. Published under the Auspices of the Department of the Antiquities of the Arab Republic of Egypt in Conjunction with the UNESCO*, Leiden 1972—1977, wyd. E. J. Brill, 10 tomów. Brak jeszcze krytycznego wydania wszystkich tomów koptyjskiej biblioteki, ale dostępne są już wszystkie teksty gnostyków z Nag-Hammadi w tłumaczeniu angielskim: J. M. Robinson (wyd.), *The Nag Hammadi Library in English, Transl. by Membres of the Coptic Gnostic Library Project of the Institute for Antiquity and Christianity*, 1977, s. XVI+493. Pozycja ta winna się znaleźć w każdej teologicznej bibliotece.

Bieżącą informację bibliograficzną prowadzi D. M. Scholer, *Bibliographia Gnostica, Supplementum I—VI*, *Novum Testamentum* 13(1971)322—336; 14(1972)312—331; 15(1973)327—345; 16(1974)316—336; 17(1975)305—336; 19(1977)293—336. Są to uzupełnienia do tegoż autora, *Nag-Hammadi Bibliography 1948—1969. Nag Hammadi Studies I*, Leiden 1971. W serii towarzyszącej edycji tekstów koptyjskich w firmie wydawniczej E. J. Brill, pt. *Nag Hammadi Studies* (=NHS) ukazały się ostatnio dalsze tomy: edycja *Ewangelii Egipcjan* z III, 2 i IV, 2 tomu *Nag Hammadi Studies*, A. Böhlig, F. Wisse, P. Labib (=NHS IV); J. Ménard, *L'Évangile selon Thomas*, 1975 (=NHS V); M. Krause, *Essays on the Nag Hammadi Texts*, 1975 (=NHS VI); J. Ménard, *Les Textes de Nag Hammadi. Colloque du Centre d'histoire des Religions, Strasbourg 1974, 1975* (=NHS VII); M. Krause, *Gnosis and Gnosticism. Papers read at the Seventh International Conference on Patristic Studies 1975, 1977* (=NHS VIII); C. Schmidt, V. Macdermot, *Pistis Sophia*, 1978 (=NHS IX) — tu wznowioną edycję tekstu C. Schmidt a opatrzyła angielskim tłumaczeniem Violet Macdermot; niestety brakuje komentarza, podano tylko najważniejsze adnotacje źródłowe do tekstów z Nag-Hammadi oraz bardzo skromną bibliografię; K. Koschorke, *Die Polemik der Gnostiker gegen das kirchliche Christentum*, 1978 (=NHS XII).

¹⁰ D. Mallardo, *Il Callendario marmoreo di Napoli*, Roma 1947, 20, 145—146.

¹¹ *Martyrolog. Hieronym.*, s. 555, *Bibliotheca Sanctorum*, t. I, 541—542.

Pierwsze tomy tej serii omówiono już w *Studia Theol. Vars.* 13(1975)nr 1, 193—230. W planie wydawniczym tej serii zgłoszono dalsze tomy, o czym pisze T. Gołgowski w *Studia Theol. Vars.* 16(1978)nr 1, 211—214.

Bardzo dobrym wprowadzeniem do zagadnień gnozy, mandaizmu i manicheizmu jest praca badacza z Lipska: K. Rudolph, *Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion*, Leipzig 1977. Autor przedstawia obecny stan badań, omawia źródła, tu także Ojców Kościoła, strukturę gnozy, jej historię w starożytności. Praca ta wykorzystuje opublikowane do 1976 r. teksty z Nag-Hammadi i jest zaopatrzona w dobry wybór literatury przedmiotu. Starsze prace klasyczne na temat gnozy oraz najważniejsze artykuły współczesnych badaczy zebrał ten sam autor w 267 tomie *Wege der Forschung*: K. Rudolph, *Gnosis und Gnostizismus*, Darmstadt 1975. Zbiorem ważnych artykułów jest tom poświęcony wybitnemu badaczowi gnozy: *Gnosis. Festschrift für Hans Jonas*, wyd. Barbara Aland, przy współpracy: U. Biancki, M. Krause, J. M. Robinson, G. Widengren, Göttingen 1978.

Dla całości gnozy, a zwłaszcza dla zrozumienia metody posługiwania się innymi tradycjami religijnymi, także biblijnymi, wiele wnosi A. Böhlig, *Zur Struktur gnostischen Denkens*, *New Testament Studies* 24(1978)496—509. Artykuł ten opiera się na referacie wygłoszonym przez Böhliga w Tybindze w 1977 r. z okazji sympozjum nowotestamentalistów (*Studiorum Novi Testamenti Societas*). Jak wiele zaś mogą wnieść teksty gnostyków do studiów biblijnych, zwłaszcza do badań nad najstarszymi tradycjami i komentarzami ukazuje praca Jana Heldermana „*In ihren Zelten...*”. *Bemerkungen zu Codex XIII Nag Hammadi p. 47, 14—18 im Hinblick auf Joh. 1, 14*, w: *Miscellanea Neotestamentica*, wyd. T. Baarda, A. F. J. Klijn, W.C. van Unnik, t. 1, Leiden 1978, 181—211.

W polskich czasopismach na temat gnozy opublikowano utwory gnostyków: *Ewangelię Marii* w: *Studia Theol. Vars.* 13(1975)nr 2, 149—160; *Corpus Hermeticum I*, tamże 15(1977)nr 1, 205—216; *Corpus Hermeticum IV*, tamże 16(1978)nr 1, 189—196; *Corpus Hermeticum VI i VII*, tamże 16(1978)nr 2, 241—247, w druku w tym samym czasopiśmie znajduje się *Corpus Hermeticum XIII*. Są to teksty hermetyczne gnozy pogańskiej o tendencjach dualistycznych. Z tekstów z Nag-Hammadi opublikowano ostatnio: *Apokryficzny list Jakuba z I kodeksu*, *Znak* 19(1977)568—578; *Hipostazę archontów z II kodeksu* pod tytułem *O naturze planetników* w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, Warszawa 1975, 152—156. W druku znajduje się 20 tom *Pism Starochrześcijańskich Pisarzy* pt. *Teksty z Nag-Hammadi*.

Należy się spodziewać publikacji referatów na temat gnozy wygłoszonych na kongresach, w Kairze w 1976 r., w uniwersytecie Yale w USA w 1978 r. oraz latem tegoż roku w uniwersytecie Laval w Kanadzie.

ks. Wincenty Myszor, Warszawa

2. „Opera minora” M. Richarda

Wśród patrologów współczesnych poczesne miejsce zajmuje Marcel Richard. Urodzony w 1907 r., przyjął święcenia kapłańskie w r. 1930. Doktorat otrzymał na podstawie pracy o Teodorecie z Cyru w „*Angelicum*” w Rzymie. Od 1934 r. wykładał patrologię i grekę biblijną w Wydziale Teologii w Lille. Zmobilizowany w 1939 r., w czasie kampanii wojennej dostał się do niewoli, skąd zbiegł, i nie mogąc powrócić do Lille, objął w 1942 r. sekcję grecką Instytutu Badań i Historii Tekstu w Paryżu, którą kierował aż do przejścia na emeryturę w 1972 r. Zmarł 15.VI.1976. Dziełem jego życia jest *Repertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Paris 1948, ²1958. Pozostawił po sobie ponadto przeszło sto świetnych prac rozrzuconych po różnych pismach. Dobrze się stało, że wydawnictwo Brepols przy-

gotowało trzytomowe wydanie jego *Opera minora*, ponieważ większość stanowi trwały wkład w poznanie starożytności chrześcijańskiej¹. Dzieło zawiera 84 prace z dodaniem erraty. Są one poprzedzone wstępem Richarda, który krytycznie ustosunkowuje się do swoich, nieraz dawno napisanych, artykułów. Tom jest opatrzony przedmową M. Geerarda, autora *Clavis Patrum Graecorum*. Brakuje, niestety, indeksów oraz notatki przy każdym z artykułów, skąd pochodzi i kiedy został napisany. Artykuły Richarda dotyczą zarówno patrologii, jak i historii Kościoła, autor był bowiem znakomitym patrologiem, historykiem Kościoła, a równocześnie filologiem-wydawcą, jednym z inicjatorów *Corpus Christianorum. Series Graeca*, dla której pozostawił szereg dzieł do wydania. Tak więc pierwszy tom CChrGr, zawierający dzieła Jana z Cezarei, jest jego dziełem; komentarz do Księgi Przysłów św. Jana Chryzostoma ma się ukazać w opracowaniu jego i M. Geerarda; *Quaestiones et responsiones Anastasego Synaity* — jego i J. Munitiza; *Quaestiones et responsiones Pamfila Teologa* — w opracowaniu jego i A. van Roeya.

Tom otwiera pięć prac o florilegiach (podaję numery, którymi są oznaczone):

1 — *Florilèges spirituels grecs*; 2 — *Notes sur les florilèges dogmatiques du Ve et du VIe siècle*; 3 — *Les florilèges diphysites du Ve et du VIe siècle*; 4 — *Le florilège du cod. Vatopédi 236 sur le corruptible et l'incorruptible*; 6 — *Le florilège eucharistique du codex Ochrid*. Następną grupę artykułów stanowią prace dotyczące pisarzy przedniejskich. Mamy tu: 5 — *Quelques nouveaux fragments de Pères anténicéens et nicéens*; 7 — *Témoins grecs des fragments XIII et XV de Méliton de Sardes*. Dwa artykuły dotyczą problemu świętowania Paschy: 8 — *La question pascale au IIe siècle*, i odpowiedź na artykuł C. Mohrmanna *Le conflit pascal au IIe siècle. Note philologique* (Vig. Christ 16, 1962, 154 nn. = *Etudés sur le Latin des chrétiens*, t. 4, Roma 1977, 252—270); 9 — *La lettre de Saint Irénée au pape Victor*; dają one zupełnie nowe naświetlenie tego problemu. Dalej następują pisma dotyczące Hipolita. Są to: 10 — *Hippolyte de Rome (saint)* — doskonała synteza jego działalności, artykuł w DS; 11 — *Les difficultés d'une édition des oeuvres de S. Hippolyte*; 12 — *Pour une nouvelle édition du Sommentaire de S. Hippolyte sur Daniel*; 13 — *Les difficultés d'une édition du Commentaire de S. Hippolyte sur Daniel*; 14 — *Le chapitre sur l'Eglise du Commentaire de S. Hippolyte sur Daniel*; 15 — *Un fragment inédit de S. Hippolyte sur Genèse IV, 23*; 16 — *Saint Hippolyte a-t-il commenté l'histoire de Samson?*; 17 — *Les fragments du Commentaire de S. Hippolyte sur les Proverbes de Salomon*; 18 — *Une paraphrase grecque résumée du Commentaire d'Hippolyte sur le Cantique des cantiques*; 19 — *Comput et chronographie chez Saint Hippolyte*. W związku z obliczaniem przez św. Hipolita daty Paschy Richard poświęcił dwie prace problemowi obliczania tej daty: 20 — *Notes sur le comput de cent-douze ans*, 21 — *Le comput par octaétéris*. Tom pierwszy, jak i tomy następne, zawiera dodatek uzupełnień do artykułów w nim zawartych oraz erratę.

Tom drugi otwierają w dalszym ciągu prace dotyczące pisarzy przedniejskich. Są to: 22 — *Une homélie monarchienne sur la Pâque*; 23 — *Les fragments d'Origène sur Prov. XXX, 15—31*; 24 — *Une scolie d'Origène indûment attribuée à Denys d'Alexandrie*; 25 — *Malchion et Paul de Samosate. Le témoignage d'Eusèbe de Césarée*; 26 — *Pierre Ier d'Alexandrie et l'unique hypostase du Christ*. Richard poświęcił szereg prac Asteriuszowi Sofiście; stanowią one przygotowanie do wydania jego komentarza do Psalmów wraz z kilkoma anonimowymi homiliami, *Asterii Sophistae Com-*

¹ Marcel Richard, *Opera minora*, wyd. E. Dekkers, M. Geerard, A. van Roey, G. Verbeka, Turnhout-Leuven 1977, Brepols — University Press, s. 1872 (bez paginacji ciągłej).

mentariorum in Psalmos quae supersunt. Accedunt aliquot homiliae anonymae, Oslo 1956, s. XXXVI + 273. Są to: 27 — *Les homélies d'Asterius sur les psaumes IV—VII*; 28 — *Une ancienne collection d'homélies grecques sur les psaumes I—XV*; 29 — *Le recueil d'homélies d'Asterius le Sophiste*; 30 — *Nouveaux témoins des homélies V et XX d'Asterius le Sophiste sur les psaumes*; 31 — *L'homélie XXXI d'Asterius le Sophiste et le cod. Mosquensis 234*.

Richard zajmował się również pisarzami IV w. Owocem tego są: 32 — *Saint Athanase et la psychologie du Christ selon les Ariens*; 33 — *Un opuscule méconnu de Marcel, évêque d'Ancyre*; 34 — *Saint Basile et la mission du Diacre Sabinus*; 35 — *La lettre „Confidimus quidem” du pape Damase*; 36 — *Le fragment XXII d'Amphiloque d'Iconium*; 40 — *Le commentaire de saint Jean Chrysostome sur les Proverbes de Salomon* (komentarz ten ma się ukazać w serii CChrGr, o czym była mowa wyżej). Trzy prace Richard poświęcił Teofilowi z Aleksandrii: 37 — *Une homélie de Théophile d'Alexandrie sur l'institution de l'eucharistie*; 38 — *Les fragments exégétiques de Théophile d'Alexandrie et de Théophile d'Antioche*; 39 — *Nouveaux fragments de Théophile d'Alexandrie*. Szereg prac dotyczy szkoły antiocheńskiej oraz sporów chrystologicznych tak V, jak i późniejszych wieków — temat ten pojawił się w związku z zainteresowaniem florilegiami, które zaczęły powstawać w tej epoce. Należy tu wymienić: 41 — *La tradition des fragments du traité Peri tês enantropéseos de Théodore de Mopsueste*; 42 — *L'introduction du mot „hypostase” dans la théologie de l'incarnation*. Szczególnie interesowała Richarda postać Teodoretę z Cyru, o którym napisał pracę doktorską. Mamy tu: 43 — *Les citations de Théodore conservées dans la chaîne de Nicetas sur l'Evangile selon saint Luc*; 44 — *Un écrit de Théodore sur l'unité du Christ après l'incarnation*; 45 — *L'activité littéraire de Théodore avant le concile d'Ephèse*; 46 — *Notes sur l'évolution doctrinale de Théodore*; 47 — *Théodore, Jean d'Antioche et les moines d'Orient*; 48 — *La lettre de Théodore à Jean d'Egées*. Interesował się Richard także innymi pisarzami V—VI w.: 49 — *Deux lettres perdues de Cyrille d'Alexandrie*; 50 — *Acace de Mélitène, Proclus de Constantinople et la Grande Arménie*; 51 — *Les traités de Cyrille d'Alexandrie contre Diodore et Théodore et les fragments dogmatiques de Diodore de Tarse*; 52 — *Proclus de Constantinople et le Théopaschisme*; 53 — *Le Pape Saint Léon le Grand et les „Scholia de Incarnatione Unigeniti” de saint Cyrille d'Alexandrie*; 54 — *Testimonia Sancti Basilli*; 55 — *Le traité „De sectis” et Léonce de Byzance*; 56 — *Le Néo-Chalcédonisme*; 57 — *Léonce de Byzance était-il origéniste?*

Tom trzeci można podzielić na dwie części: pierwsza stanowi ciąg dalszy artykułów poświęconych pisarzom lub problemom, część druga to sprawozdania z podróży naukowych. W pierwszej części znajdują się następujące prace: 58 — *Léonce et Pamphile* (dzieło Pamfila przygotował Richard do druku dla CChrGr); 59 — *Léonce de Jérusalem et Léonce de Byzance*; 60 — *Apô fonés*; 61 — *Les „Chapitres à Epiphane sur les hérésies” de Georgios Hiéromoine (VII siècle)*; 62 — *Le traité de Georges Hiéromoine sur les hérésies* (peine wydanie niepełnego tekstu w pracy poprzedniej); 63 — *Anastase le Sinaïte, l'Hodegos et le Monothélisme*; 64 — *Les véritables „Questions et réponses” d'Anastase le Sinaïte* (dzieło przygotowane przez Richarda dla CChrGr); 65 — *Un faux dithélite. Le traité de S. Irénée au diacre Démétrius*; 66 — *Les textes hagiographiques du cod. Athos Philothéou 52*; 67 — *La Vie ancienne de sainte Marie surnommée Marimos* (wydanie tekstu); 68 — *Le commentaire du grand canon d'André de Crete par Acace le Sabaitte*; 69 — *Quelques manuscrits peu connus des chaînes exégétiques et des commentaires grecs sur le Psautier*; 70 — *Les premiers chaînes sur le Psautier*; 71 — *Les manuscrits de la chaîne du type VI sur les psaumes*. Część drugą otwiera sprawozdanie z pracy wspomnianej sekcji greckiej, którą Richard prowadził (72). Z kolei następują sprawozdania z po-

dróży naukowych do Grecji (73), Hiszpanii (74), Grecji i Turcji (75), Grecji (76), Grecji — góra Athos (77), Związku Radzieckiego (78), Grecji i Jugosławii (79), Grecji i Cypru (80). Trzy następne prace poświęcone są problemom ogólnym: inwentarzom manuskryptów greckich (81), poszukiwaniom tekstów (82) — omawia tu m. in. straty: w ciągu ostatnich 80 lat zginęło lub zostało poważnie uszkodzonych ok. 50% rękopisów greckich — i przekazu tekstów Ojców (83). Tom zamyka ostatnia drukowana praca Richarda: *Le commentaire du codex Marcianus Gr 23 sur Prov. XXX, 15—33* (84).

Dobrze się stało, że udostępniono najlepsze opera minora M. Richarda, które pokazują dzieło wielkiego patrologa francuskiego.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

3. Dzieło naukowe ks. François Halkin SJ, bollandysty

Na 70 rocznicę urodzin znakomitego grezysty-bizantynisty ks. Franciszka Halkin SJ, bollandysty (ur. 11.VII. 1901), wydano 4 tomy jego prac drukowanych w różnych, często trudno dostępnych czasopismach.

Londyńskie wydawnictwo Variorum Reprints opublikowało trzy tomy zawierające artykuły wybitnego bollandysty drukowane w „Analecta Bollandiana”.

Pierwszy tom¹ zawiera artykuły poświęcone mnichom Wschodu: I — *La légende de Saint Antoine traduite de l'arabe par Alphonse Bonhome OP*; II — *Une histoire latine de saint Antoine: la „Légende de Patras”*; III — *Le Vies grecques de saint Pakhôme*; IV — *La juridiction suprême du pape dans un récit des „Apophthegmata Patrum”*; V — *Saint Jean l'Érémopolite*; VI — *La vie de saint Nicéphore fondateur de Médikion en Bithynie (+ 813)*; VII — *Saint Nicéphore de Médikion d'après un synaïre du mont Sinaï*; VIII — *Saint Antoine le Jeune et Pétronas le vainqueur des Arabes en 863 (Texte inédit)*; IX — *Eloge inédit de saint Athanase l'Athonite*; X — *Saint Barthélemy de Grottaferrata. Notes critiques*; XI — *Deux Vies de saints Maxime le Kausokalybe, ermite au mont Athos (XIVe siècle)*; XII — *La Vie de saint Niphon, ermite au Mont Athos (XIVe siècle)*.

Tom drugi² zawiera studia z dziedziny epigrafiki greckiej i hagiografii bizantyńskiej. Tak też podzielono tom: pierwsza część obejmuje prace z epigrafiki, druga — z hagiografii. Pierwsza obejmuje pracę: *Inscriptions grecques relatives à l'hagiographie*, zawierającą wstęp i omówienie inskrypcji z dwu Fenicji, dwu Syrii i prowincji Arabii (I), Palestyny (II), Egiptu, Cypru, Krety i innych wysp greckich, Grecji kontynentalnej, krajów bałkańskich, Italii i Sycylii (III), Konstantynopola (IV), Azji Mniejszej (V—VI). Praca opatrzona jest w suplement, addenda oraz indeksy. Druga część zawiera następujące prace z hagiografii bizantyńskiej: VII — *Le prologue inédit de Nicéatas, archevêque de Thessalonique, aux Actes de l'apôtre saint Jean*; VIII — *Actes inédits de saint Marc*; IX — *La légende cretoise de saint Tite*; X — *Une liste grecque des douzes églises fondées par les apôtres*; XI — *Une liste grecque des XXIV vieillards de l'Apocalypse*; XII — *Les actes apocryphes de saint Héraclide de Chypre, disciple de l'apôtre Barnabé*; XIII — *Une nouvelle Vie de Constantin dans un légendier de Patmos*; XIV — *L'empereur Constantin converti par Euphratas*; XV — *Entre ciel et enfer: Philentolos*; XVII — *Y a-t-il trois saints Georges évêques de Mytilène et „confesseurs” sous les inconcolastes?* XVIII — *La date de la composition de la „Bibliothèque” de*

¹ F. Halkin, *Saint moines d'Orient*, London 1973, s. 360 (bez paginacji ciągłej).

² F. Halkin, *Etudes d'épigraphie grecque et d'hagiographie byzantine*, London 1973, s. 416 (bez paginacji ciągłej).

Photius remise en question; XIX — *Le mois de janvier du „ménologe impérial” byzantin*; XX — *La nouvelle année au 23 septembre*; XXI — *Le synaxaire grec de Christ Church à Oxford*; XXII — *Le synaxaire grec de Chifflet retrouvé à Troyes (manuscrit 1204)*; XXIII — *Distiques et notices au synaxaire de Chifflet*.

Tom trzeci³ poświęcony jest męczennikom greckim od II do VIII w.; jest to więc jedyny tom, który obejmuje wyłącznie czasy patrystyczne. Zawiera on następujące prace: I — *Un émule d'Orphée. La légende grecque inédite de saint Zosime, martyr d'Anazarbe en Cilicie*; II — *La Passion de saint Théoctiste*; III — *Saint Théoctiste, moine sabaïte et martyr (+797)*; IV — *La passion grecque des saintes Libye, Eutropie et Léonis, martyres à Nisibe*; V — *La Passion grecque des saints Eugène et Macaire*; VI — *Les deux Passions de saint Patrice, évêque de Pruse en Bithynie*; VII — *Un second saint Gordius?*; VIII — *Le panégyrique du martyr Procope de Palestine par Nicéatas le paphlagonien*; IX — *Un opuscule inconnu du magistre Nicphore Ouranos (Vie de saint Théodore le Conscrit)*; X — *L'„Apologie” du martyr Philéas de Thmuis (Papyrus Bodmer XX) et les Actes latines de Philéas et Philoromus*; XI — *Passion et miracle posthume de saint Léonce, martyr à Tripoli en Phénicie*; XII — *Une Passion de saint Mocius, martyr à Byzance*; XIII — *Martyrs de Lyon ou d'Asie Mineure?*; XIV — *Les deux Passions inédites du martyr Lucillien*; XV — *Eusèbe, martyr en Phénicie*; XVI — *Une vie grecque d'Eusèbe de Samosate*; XVII — *Un nouveau témoin de la Passion des saints Probus, Tarachus et Andronicus*; XVIII — *Saint Philosophe, martyr*; XIX — *Les trois saintes Dimanche, Mercredi et Vendredi*; XX — *L'épilogue d'Eusèbe de Sébastée à la passion de saint Eustrate et de ses compagnons*; XXI — *Trois textes grecs inédits sur les saints Hermyle et Stratonice, martyrs à Singidunum (Belgrade)*; XXII — *Saint Émilien de Durostorum, martyr sous Julien*.

Wszystkie trzy tomy opatrzone są w *Addenda* — noty uzupełniające oraz w indeksy przygotowane przez F. Lamal SJ. Większość artykułów dotyczy hagiografii i jest związana z kultem świętych greckich okresu patrystycznego oraz bizantyńskiego, co wynika z zadań Towarzystwa Bollandystów zajmującego się hagiografią. Poważna część prac to wydania tekstów greckich dotąd nie znanych. Tomy zawierają stronicie nienumerowane ciągle, poszczególne prace natomiast posiadają numeracje oryginałów, a oznaczone są rzymskimi cyframi.

Czwarty tom⁴, wspomniany na wstępie, ukazał się w serii *Subsidia Hagiographica* wydawanej przez bollandystów. Zawiera on 38 artykułów Halkina drukowanych nie w „*Analecta Bollandiana*”, ale w innych czasopiśmie. W tomie tym tylko niewiele prac odnosi się do okresu patrystyki. Ważniejsze z nich to wydanie homilii o zaśnięciu NMP Jana z Tesaloniki (s. 43—51), dwa artykuły dotyczące kultu św. Grzegorza Wielkiego w Bizancjum (s. 106—111, 237—245), skrót życia Korneliusza Centuriona (s. 251—259), św. Marek w hagiografii bizantyńskiej (s. 299—304), krótki artykuł poświęcony św. Fileasowi z Thmuis (s. 217—220), opis panowania Konstantyna Wielkiego według *Kroniki Ps. Symeona* (s. 134—154) oraz dwa artykuły programowe: *Hagiographie grecque et Patrologie* (s. 116—118) i *L'hagiographie byzantine aux service de l'histoire* (s. 260—269).

Warto z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin wielkiego bollandysty przypomnieć jego najważniejsze prace wydane w formie książki. Dziełem ży-

³ F. Halkin, *Martyrs grecs IIe—VIIIe s.*, London 1974, s. 324 (bez paginacji ciągłej).

⁴ F. Halkin, *Recherches et documents d'hagiographie byzantine*, Bruxelles 1971, s. VIII + 328 (*Subsidia Hagiographica* 51).

cia Halkina jest *Bibliotheca Hagiographica Graeca*⁵, dokładniej: jej trzecie wydanie przez niego opracowane oraz dodatek do niej *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*⁶, które wyszło w 1969 r. Trudno sobie wyobrazić nawet możliwość podjęcia jakiegokolwiek pracy z dziedziny hagiografii greckiej oraz nauk pokrewnych nie konsultując tego podstawowego repertorium zawierającego dane doprowadzone do lat ostatnich. Dzięki jego opracowaniu hagiografia grecka posiada repertorium, jakiego nie mamy ani dla hagiografii łacińskiej, ani orientalnej; *Bibliotheca Hagiographica Latina* została wydana w latach 1898—1901, dodatek do niej w r. 1911⁷, natomiast *Bibliotheca Hagiographica Orientalis* — w r. 1910⁸, i mimo wznowień anastatycznych tych dwóch tak pożytecznych repertoriów nie da się ukryć, że reprezentują one stan wiedzy z początku dwudziestego wieku.

Pierwszą pracą książkową Halkina był obszerny tom zawierający wydanie krytyczne 6 życiorysów greckich św. Pachomiusza, opatrzonych obszernym wstępem⁹. Następne prace miały charakter przede wszystkim edytorski. W roku 1963 wydał 20 utworów greckich, dotąd nie znanych, z biblioteki Ochrydy, Kandii i Moskwy¹⁰. Są to utwory hagiograficzne lub z hagiografią związane. W 1965 ukazał się drukiem jego tom poświęcony św. Eufemii z Chalcedonu;¹¹ obok wstępu zawierał on dziewięć tekstów greckich oraz, w apendyksie, elogium świętej na palimpseście greckim wydanym przez P. Canart. Kolejny tom przyniósł wydanie tekstów greckich legend o męczennicach rzymskich¹², a więc teksty dotyczące św. Tatiany, Anastazji Wdowy, Anastazji Dziewicy oraz świętych męczennic Wiary Nadziei i Miłości oraz ich matki Zofii. Obok tych tomów, zawierających przeważnie wydania tekstów, opublikował Halkin inwentarz rękopisów hagiograficznych paryskich¹³. Ostatnio wydany w 1977 roku tom życiorysów św. Jana Chryzostoma jest omawiany w nocie *Chrysostomica* opublikowanej w *Biuletynie patrystycznym*, *Collectanea Theologica* 49(1979) z. 3.

Prace Halkina charakteryzuje znakomity warsztat filologiczno-edytorski i mogą być przykładem wzorowej pracy hagiografa-wydawcy. Bez przesady można powiedzieć, że stanowią one etap w rozwoju hagiografii greckiej patrystycznej i bizantyńskiej.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

⁵ F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Bruxelles³ 1957, t. 1 — s. VIII + 284, t. 2 — s. 322, t. 3 — s. 351 (*Subsidia Hagiographica* 8a).

⁶ F. Halkin, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, Bruxelles 1969, s. 388 (*Subsidia Hagiographica* 47).

⁷ Socii Bollandiani, *Bibliotheca Hagiographica Latina*, Bruxelles 1898—1901, repr. 1949 (*Subsidia Hagiographica* 6); *Bibliotheca Hagiographica Latina. Supplément*, Bruxelles 1911 (*Subsidia Hagiographica* 12).

⁸ Socii Bollandiani, *Bibliotheca Hagiographica Orientalis*, Bruxelles 1910, repr. 1970 (*Subsidia Hagiographica* 10).

⁹ F. Halkin, *Sancti Pachomii Vitae Graecae*, Bruxelles 1932, s. 111* + 474 (*Subsidia Hagiographica* 19).

¹⁰ F. Halkin, *Inédits Byzantins d'Ochrida, Candie et Moscou*, Bruxelles 1963, s. 360 (*Subsidia Hagiographica* 38).

¹¹ F. Halkin, *Euphémie de Chalcedoine. Légendes Byzantines, Appendice* — P. Canart, Bruxelles 1965, s. 207 (*Subsidia Hagiographica* 41).

¹² F. Halkin, *Légends grecques de „Martyres Romaines”*, Bruxelles 1973, s. 240 (*Subsidia Hagiographica* 55).

¹³ F. Halkin, *Manuscrits grecs de Paris: Inventaire hagiographique*, Bruxelles 1968, s. XII + 368 (*Subsidia Hagiographica* 44).

III. SPRAWOZDANIA

Obchody 1600-lecia śmierci
św. Atanazego Aleksandryjskiego (373—1973)

W 1973 r. minęła 1600 rocznica śmierci jednego z czterech wielkich doktorów Kościoła wschodniego, św. Atanazego, biskupa aleksandryjskiego. W związku z tym wydarzeniem obchodzono w całym świecie tzw. Rok Atanazego; urządzano specjalne wykłady uniwersyteckie, zorganizowano kilka międzynarodowych zjazdów naukowych, przygotowano szereg nowych publikacji, które miały ludziom XX wieku ułatwić poznanie wielkiego patriarchy z Egiptu. Choć od owego jubileuszu upłynęło już 6 lat, warto przypomnieć, jak owe uroczystości były obchodzone w niektórych częściach patrystycznego świata. W naszym sprawozdaniu chcieliśmy krótko scharakteryzować atana-
zjańskie obchody w Rzymie, Aleksandrii, dorzucając kilka słów o Francji i Polsce.

Z Rzymem, zachodnim centrum chrześcijaństwa, św. Atanazy spotkał się w swoim życiu przynajmniej trzy razy. Tutaj bowiem w latach 339—343, za papieża Juliusza I, spędził swe drugie wygnanie, tutaj w r. 340 bronił się publicznie przed oskarżeniami arian na specjalnie w tym celu zwołanym synodzie, tutaj wreszcie podczas swego długiego pobytu z dwoma mnichami, Ammoniuszem i Izydorem, uczniami św. Antoniego, zaznajamiał Zachód z formami monastycyzmu egipskiego i problemami teologii wschodniej. Nasze uwagi ograniczymy do dwóch spraw: najpierw zrelacjonujemy obchody rocznicy atana-
zjańskiej w dziedzinie naukowej, a następnie dołączymy kilka słów o związanych z tym faktem uroczystościach religijno-kościelnych.

W dziedzinie naukowej 1600-lecie śmierci wielkiego aleksandryjczyka uczczono we Włoszech przez specjalne sympozjum atana-
zjańskie, zorganizowane w dniach 3—6 maja 1973 r. w Rzymie przez Międzynarodowy Instytut Patrystyczny „Augustinianum”, Papieski Instytut Studiów Orientalnych i Włoskie Zrzeszenie Patrystyczne. Sympozjum składało się z dwóch części. Najpierw obydwie instytucje przygotowały trzy konferencje poświęcone Atanazemu. Pierwszą z nich, pt. *Teologia aleksandryjska i teologia antiocheńska na soborze w Nicei*, wygłosił prof. M. Simonetti. Następną konferencję *Aspekty trynitarnego słownictwa u św. Atanazego* wygłosił profesor uniwersytetu z Tessalonik, Panachitis Christou. Trzecią wreszcie prelekcję pt. *Zasługi Atanazego względem wszystkich kościołów w okresie ponicejskim* miał J. Ortiz de Urbina, profesor Instytutu Studiów Orientalnych.

Obok powyższych konferencji o tematyce ściśle atana-
zjańskiej, w dniach 4—5 maja Włoskie Zrzeszenie Patrystyczne uczciło rocznicę św. Atanazego przez cykl prelekcji wygłoszonych w Instytucie Patrystycznym na temat *Trynitarnie słownictwo Ojców*. Podczas pięciu posiedzeń wygłoszono 20 krótkich komunikatów. Po czterech relacjach każdego posiedzenia odbywała się dyskusja. Niestety, wśród tych 20 komunikatów nie było już tym razem żadnego poświęconego osobie lub nauce Atanazego. By zorientować czytelnika w tematyce obrad, podajemy w porządku chronologicznym tytuły prelekcji i nazwiska ich autorów.

Sesja I (4 maja) pod przewodnictwem A. Pincherle, prof. Uniw. Rzymskiego: 1. A. Hamman, profesor uniwersytetu w Laval i Instytutu Patrystycznego „Augustinianum” w Rzymie — *Czy istnieje słownictwo trynitarnie u Ojców Apostolskich*; 2. A. Quacquarelli, profesor uniwersytetu w Bari i Instytutu Patrystycznego — *Doksologia trynitarna w dwóch pierwszych wiekach*; 3. A. Sabugal, profesor Instytutu Patrystycznego — *Słownictwo odnoszące się do Ducha Świętego w piśmie Justyna „Dialog z Tryfonem”*; 4. P. Terzoli, profesor uniwersytetu w Mediolanie — *Słownictwo trynitarnie w „Odach Salomona”*.

Sesja II (4 maja) pod przewodnictwem F. Bogliani, profesora uniwer-

sytetu w Turynie: 1. P. Siniscalca, profesor uniwersytetu w Turynie — *Słownictwo dotyczące Boga w niektórych dokumentach najstarszej literatury martyriologicznej*; 2. S. Prete, profesor uniwersytetu w Bolonii — *Formuły trynitarne w niektórych aktach męczeńskich II w.*; 3. G. Lomiento, profesor uniwersytetu w Bari — *Stan bezczynności Osób Trójcy Św. w orygene-sowskich homiliach do św. Łukasza i Jeremiasza*; 4. C. Curti, profesor uniwersytetu w Katanii — *O traktacie Euzebiusza z Cezarei „Expositio in Psalmos”*.

Sesja III (5 maja) pod przewodnictwem G. Rinaldi, profesora uniwersytetu w Trieście: 1. R. Wijenborg, profesor Instytutu Patrystycznego „Augustinianum” — *Nauka trynitarna pseudogregoriańska V mowy teologicznej przypisywanej Grzegorzowi z Nazjanzu*; 2. C. Moreschini, profesor uniwersytetu w Pizie — *Kilka aspektów trynitarnego słownictwa Grzegorza z Nazjanzu*; 3. E. Ballini, profesor seminarium w Venegono — *Formuły trynitarne używane przez Grzegorza z Nazjanzu przed wygłoszeniem Mów teologicznych*; 4. G. del Ton, profesor Instytutu Patrystycznego — *„Ta aporreta” w słownictwie Grzegorza z Nazjanzu*; 5. T. Spidlik, profesor Instytutu Studiów Orientalnych w Rzymie — *Trójca w duchowym życiu Ojców*.

Sesja IV pod przewodnictwem R. Farina, profesora Papieskiego Instytutu „Salesianum” w Rzymie: 1. P. Scazzoso, profesor uniwersytetu w Mediolanie — *Wprowadzenie do słownictwa trynitarnego św. Bazylego*; 2. M. Girardi, profesor uniwersytetu w Bari — *Egzegeza trynitarna Bazylego Wielkiego*; 3. A. Trapè, profesor Instytutu Patrystycznego — *Terminy „natura” i „osoba” w teologii trynitarniej św. Augustyna*; 4. E. Cavalcanti, asystent uniwersytetu w Perugii — *Ducha „prawdy-podobieństwa” Syna w VIII dialogu „De Spiritu Sancto” Cyryla Aleksandryjskiego*.

Sesja V pod przewodnictwem A. Quacquarelli, profesora uniwersytetu w Bari i Instytutu Patrystycznego w Rzymie: 1. B. Studer, profesor Instytutu „Anselmianum” i Instytutu Patrystycznego w Rzymie — *Pojęcie „współistotny” u Leona Wielkiego*; 2. S. Lilla, profesor paleografii Bibl. Watykańskiej i Instytutu Patrystycznego — *Terminologia trynitarna Ps. -Dionizego Aeropagity*; 3. V. Recchia, asystent uniwersytetu w Bari — *Paralelizm „locu-via” w dowodzeniu trynitarnym Grzegorza Wielkiego*. Wszystkie wymienione prelekcje zostały opublikowane w trzecim zeszycie „Augustinianum” z 1973 r.

Jak widać z powyższej tematyki, relacje ujmowane były pod dość zróżnicowanymi aspektami i obejmowały szeroki zakres czasu. Można też było zauważyć różny sposób rozwiązywania postawionego zagadnienia przez prelegentów reprezentujących różne szkoły i zainteresowania. Jedni ujmowali swoje relacje ogólnie i syntetycznie, inni w sposób szczegółowy i analityczny, kładąc duży nacisk na aspekty filologiczne. Należy podkreślić stosunkowo dużą ilość słuchaczy konferencji zarówno z włoskich uniwersytetów państwowych, jak i różnych instytutów czy ateneów kościelnych. Uczestnicy reprezentowali wszystkie główne ośrodki badań nad antykiem chrześcijańskim we Włoszech.

Ponadto Rzym uczcił 1600-lecie śmierci św. Atanazego również na płaszczyźnie kościelno-religijnej. Z okazji tej rocznicy od 4 do 10 maja gościł w Rzymie z oficjalną wizytą 117 następcą Atanazego na stolicy aleksandryjskiej, patriarcha Amba Shenouda III, głowa Kościoła koptyjskiego. Dn. 6 maja odbyła się w Bazylce Watykańskiej uroczysta liturgia, celebrowana przez Pawła VI, w obecności patriarchy, po czym odbył się specjalny koncert ku czci Atanazego z udziałem najwyższych dostojników i akredytowanych przy Stolicy Apostolskiej przelstw dyplomatycznych; 5 maja doszło do oficjalnego spotkania Ojca św. z następcą św. Atanazego, podczas którego papież wręczył gościowi relikwiarz z ramieniem świętego biskupa.

Kościelne obchody 1600-lecia śmierci św. Atanazego miały miejsce od 14—18 maja 1973 r. w Kairze i Aleksandrii, a zorganizowane były przez Kościół koptyjski pod przewodnictwem patriarchy Amba Shenouda III. Dla Kościoła koptyjskiego uroczystości te miały szczególnie doniosły charakter z racji powrotu relikwii Atanazego. Znaczenie tego faktu podkreślił sam patriarcha po powrocie z Italii, stwierdzając: „Powrót relikwii św. Atanazego jest dla nas wielkim błogosławieństwem. Bardzo nam dziś potrzeba jego osoby oraz jego błogosławieństwa, szczególnie w tym pokoleniu, które musi prowadzić twardą i nieustępliwą walkę o wiarę”. Uroczystości atanazjańskie w Aleksandrii i Kairze stały się również wielką manifestacją ekumeniczną, w której wzięły udział delegacje wielu odłamów chrześcijaństwa. Wymienić wśród nich należy patriarchę syryjskiego Ignacego Yacoub III. Rzymskiej delegacji Kościoła katolickiego przewodniczył arcybiskup Algieru, kardynał Leon Duval. Ponadto obecne były delegacje Kościoła etiopskiego i armeńskiego, przedstawiciele Kościołów ortodoksyjnych Moskwy, Bułgarii, Grecji i Cypru, delegat Konferencji Biskupów Afryki i Madagaskaru, kard. Paul Zoungrana, katolicki patriarcha koptyjski B. Stephanos I, przedstawiciel patriarchatu greckokatolickiego Paul Antaki, patriarcha maronicki Merei, delegacje Kościoła augsburskiego, Kościoła luterkańskiego Finlandii i Szwecji, Kościoła ewangelickiego RFN i Kościoła presbiteriańskiego USA. Szczytem egipskich obchodów była uroczysta mszalna odprawiona 15 maja w święto Atanazego. Celebrował ją zaproszony patriarcha syryjski wraz z patriarchą koptyjskim w towarzystwie biskupów etiopskich i armeńskich. Po liturgii eucharystycznej dokonano uroczystego przeniesienia przywiezionych relikwii do krypty pod katedrą. Podczas czterodniowych uroczystości wygłoszono wiele kazań i przemówień. Warto odnotować przemówienie kard. Zoungrana wygłoszone w Aleksandrii, uwypuklające znaczenie Kościoła tego miasta, który w pierwszych wiekach promieniował wiedzą teologiczną i świętością: „Światło to promieniowało niegdyś na cały świat śródziemnomorski; oby ono było zawsze żywe i zaprowadziło nas wszystkich do samego serca Afryki”. Mówca scharakteryzował wybitne osobistości Kościoła aleksandryjskiego, wśród których w szczególny sposób uwypuklił duszpasterską i misyjną działalność św. Atanazego. Na zakończenie dodał: „Oby św. Atanazy mógł być jeszcze dziś promotorem jedności, pokoju i zgody, oby doprowadził do zbliżenia we wspólnocie braterskiej Kościołów młodych z Kościołami najstarszymi i najczcigodniejszymi, wśród których jaśnieje Kościół aleksandryjski”. W swoim zaś przemówieniu na zakończenie uroczystości kairskich patriarcha Shenouda zaznaczył, że spośród czterech postawionych celów obecnych obchodów jubileuszowych dwa zostały już osiągnięte: powrót relikwii św. Atanazego i ekumeniczny charakter całego jubileuszu. Do zrealizowania pozostały jeszcze dwa: przekład wszystkich pism Atanazego na język arabski i kontynuacja atanazjańskiej misji obrony wiary w bóstwo Chrystusa.

Trzeba wspomnieć również o najważniejszym sympozjum Roku Atanazjańskiego, zorganizowanym w dniach 23—25 września 1973 r. w Chantilly pod Paryżem przez Instytut Katolicki w Paryżu. Duszą tego zjazdu był prof. Ch. Kannengiesser. W sympozjum wzięła udział większość europejskich znawców IV w., a prelekcje zostały opublikowane pt. *Politique et theologie chez Athanase d'Alexandrie. Actes du Colloque de Chantilly, 23—25 Sept. 1973*, Paris 1974.

W Polsce postać wielkiego aleksandryjskiego doktora długo pozostawała niemal zupełnie zapomniana. Dość wspomnieć, że z jego bogatej twórczości przełożono dotąd jedynie *Żywot św. Antoniego* z wersji łaćnińskiej¹ oraz

¹ *Żywot świętego Antoniego Pustelnika wypisany przez świętego Atanazego Wielkiego*, w: P. Skarga, *Zywoty świętych* (I wyd. 1597), Kraków 1933, t. 1, 122—129.

fragment traktatu *O wcieleniu Słowa*². Ze studiów atanazjańskich wymienić można jedynie ciekawy artykuł J. Kobińskiego, *Stosunek Kościoła do państwa według św. Atanazego*³, oraz niewielki szkic J. M. Szymusiaka, *Un portrait d'Athanase d'Alexandrie*⁴. Trzeba przyznać, że rok atanazjański wzbudził w Polsce pewne zainteresowanie osobą, nauką i pismami biskupa aleksandryjskiego. Podczas sympozjum zorganizowanego przez Międzywydziałowy Zakład Badań nad Antykiem Chrześcijańskim KUL wiosną 1973 r. w Krakowie wygłoszono okolicznościową prelekcję pt. *Pismo Święte w nauce św. Atanazego*⁵. Ponadto w „Tygodniku Powszechnym” pojawił się obszerny artykuł St. Longosza pt. *Atanazy*⁶, omawiający postać wielkiego patriarchy. Można wspomnieć jeszcze niewielki przyczynek tegoż autora pt. *Św. Atanazy w ikonografii chrześcijańskiej*⁷. Planowano wydanie okolicznościowego numeru „Roczników Teologiczno-Kanonicznych” KUL, poświęconych św. Atanazemu i św. Efremerowi, do czego jednak z przyczyn technicznych nie doszło. Z zamierzonego numeru są obecnie w druku na łamach „Roczników Teologiczno-Kanonicznych” dwa artykuły o tematyce atanazjańskiej: M. Starowieyski, *Mariologia św. Atanazego*, oraz St. Longosz, *Ojcowie w nauce św. Atanazego*. Ten ostatni podjął w roku atanazjańskim tezę doktorską pt. *Znaczenie Tradycji w pismach św. Atanazego Aleksandryjskiego*. Zajęto się również przekładami pism Atanazego. Czekają obecnie na druk kilka gotowych tłumaczeń: J. Ożóg: *De synodis, Historia Arianorum, Apologia contra Arianos, Apologia de fuga sua, Orationes contra Arianos*; L. Gładyszewski: *Contra gentes, De incarnatione Verbi*. Z powyższego wynika, że rok atanazjański odbił się pewnym echem również w Polsce, ożywił i zainicjował zainteresowanie postacią św. Atanazego. Należy się spodziewać, że doprowadzi ono do nowego odczytania i pełniejszego poznania pism i myśli wielkiego aleksandryjczyka.

ks. Stanisław Longosz, Tarnów

² Rozdz. 57, przełożył J. Hołowiński, *Homiletyka*, Kraków 1859, 99—103.

³ *Ateneum Kapłańskie* 36(1935)433—455.

⁴ *Recherches de Science Religieuse* 35(1948)464—468; por. również wstęp do traktatu św. Augustyna *O Trójcy Świętej*, Poznań 1963, 5—18, gdzie J. M. Szymusiak daje krótką charakterystykę nauki i działalności św. Atanazego.

⁵ St. Longosz, *Święty Atanazy a Biblia*, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 27(1974)237—246.

⁶ *Tygodnik Powszechny*, nr 25 z dn. 25.VI.1973 r.

⁷ *Przewodnik Katolicki*, nr 26 z dn. 1.VII.1973 r.